

מטרותיו של רש"י בפירושו על התורה*

א. סיבת הבאת מדרשים בפירושו של רש"י

פירוש רש"י על התורה מבוסס, כידוע, ברובו על מדרשי חז"ל,¹ שלוקטו מתוך מדרשי האגדה רבה ותנחומא, מדרשי ההלכה מכילתא ספרא וספרי, התלמודים בבלי וירושלמי, פרקי דרבי אליעזר, סדר עולם, ברייתא דמ"ט מדות,² ברייתא דמלאכת המשכן וכן ספרים ומדרשים אחרים, שבחלקם היו לפניו ואבדו.³

נחלקו פרשני רש"י בדורות קודמים בשאלה יסודית בדבר פירושו של רש"י.

יש אומרים שהדרשות והאגדות שמביא רש"י בפירושו הובאו רק לצורך ביאור הכתוב מחמת קושי הקיים בביאור בדרך הפשט: ייתור לשון בפסוק, בעיה תחבירית כלשהי, סטייה מכללי הדקדוק או תמיהה אחרת שבגללה קשה לבאר את הפסוק בדרך הפשט והמדרש המובא מיישבה. ויש סוברים שרש"י מביא גם דרשות רבות באופן מקרי, בבחינת "יגדיל תורה ויאדיר" (ישעיהו מ"ב, כא).

ר' דוד פרדו, בספרו על רש"י משכיל לדוד, כותב:

וידוע הוא שאין דרכו של רש"י בפירושו לאתווי ממילי דאגדתא, אלא מה שצריך

* כל הציטטות של דברי רש"י במאמר הובאו על פי מהדורת תנינא של א' ברלינר, פרנקפורט תרס"ה.

1. מדרשי חז"ל תופסים כשני שלישים מפירושו של רש"י. ראה: א"י איגוס, 'רש"י ובית דינו', בתוך: ב' רות (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל, סדרה שנייה - ימי הביניים, כך שני - תקופת האופל, תל אביב תשל"ג, עמ' 133. יש מעריכים שהם כשלושה רבעים מפירושו. ראה: א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 194.

2. רש"י מזכיר הברייתא הזו בשמות כ"ז, ה ד"ה כרכוב המזבח וכן בתענית כו ע"א ד"ה על כל משמר, וראה: ד"ד אייזנשטיין, אוצר המדרשים, דפוס צילום ישראל 1969, עמ' 293.

3. רשימה של המקורות שרש"י הסתמך עליהם ראה אצל ל' צונץ, תולדות רש"י, תרגום: ש' בלוק, ווארשא תרכ"ב, עמ' יב-כה, וכן במהדורת א' ברלינר, רש"י על התורה, פרנקפורט תרס"ה, עמ' 428-433.

להבנת הכתוב, ומה שמתיישב בו המקרא, דיבור על אופניו, ואין עוד מלבדו.⁴

לעומתו כותב ר' יהודה כלץ, ממגורשי ספרד, בהקדמה לספרו **משיח אלמים** על פירוש רש"י לחומש:

ודע לך שדבריו (של רש"י) על הפשט צריכים הכרח גדול,⁵ ודבריו על דרך המדרש אינם צריכים כל כך הכרח, כי כבר ידעת אין משיבין על הדרש,⁶ והרוצה להכריח כל הדברים בהכרח מוכרח ובמופת חותך טועה, כי כ"כ שגגה להבין הכרח בדברים שהם על צד המדרש.⁷

כך סבר גם גדול מפרשי רש"י ר' אליהו מזרחי. על הפסוק "ויאמרו בי אדני ירד ירדנו בתחלה לשבר אכל" (בראשית מ"ג, כ), מבאר רש"י בעקבות מדרש בראשית רבה, "ירידה היא לנו, רגילים היינו לפרנס אחרים, עכשיו אנו צריכים לך". מעיר על כך רא"ם:

מדכפל בלישניה, וכתב ירד ירדנו, הוא דמפיק לה, כדרשו גבי הענק תעניק, נתון תתן, פתוח תפתח, אם גנוב יגנב, הקם תקם, עזוב תעזוב, בפרק אלו מציאות ובכמה מקומות בגמרא, ואע"פ שיש לומר דיברה תורה כלשון בני אדם, הני מילי היכא דליכא למדרש בהו, אבל היכא דאיכא למדרש דרשינן.

בדרך זו של "היכא דאיכא למדרש דרשינן",⁸ מפרש רא"ם בכמה מקומות מדוע הביא רש"י מדרשי חז"ל לביאור פסוקים.⁹

בדעה זו מחזיק גם בעל **באר יצחק** ר' יצחק הורוויץ, הכותב על דברי רש"י בבראשית ל"ז, יד ד"ה ויבא שכמה "מקום מוכן לפורענות" וכו' - "לא מהכרח הכתובים דרשו, שבא הכתוב להורות על זה, רק לפי שהאמת כן הוא, וכדרכם ז"ל לתת סימנים בדבר שימצא בו סימנים".

4. ויקרא ה', יז. בדעה זו החזיקו גם ר' אברהם בקראט בעל **ספר זכרון** ור' וואלף היידנהיים בפירושו **הבנת המקרא**. ראה: נ' ליבוביץ, 'דרכו של רש"י בהבאת מדרשים', **עיונים חדשים בספר שמות**, ירושלים [חש"ד], עמ' 502, הערה 7.
5. היינו: בדרך הפירוש הפשטני אי-אפשר לפרש אחרת, ואין לסטות ממנו כאשר באים להבין את כוונת הכתוב.
6. בתיקוני זהר חדש קסו, א הנוסח הוא: "אין משיבין על ההגדה", וראה: שו"ת הרמ"א סי' ק ד"ה הנה ופענח רזא ז, א.
7. יהודה כלץ, **משיח אלמים**, מהד' מאיר אלבאז, ירושלים תשמ"ו, עמ' ח.
8. ביטוי המצוי בלשון חז"ל כגון פסחים כד ע"ב, שם עז ע"ב, בכורות ו ע"ב.
9. כגון בראשית י"ב, א ד"ה לך לך; שמות א', י ד"ה לו; שם י"ד, כג ד"ה כל סוס פרעה. ראה: נ' ליבוביץ (לעיל, הערה 4), עמ' 500.

וכן בבראשית מ"ב, ב ד"ה רדו שמה, אומר רש"י בעקבות מדרש תנחומא "ולא אמר לכו, רמז למאתים ועשר שנים שנשתעבדו למצרים כמנין רד"ו". מעיר על כך **הבאר יצחק**:

וכבר בארתי במקום אחר שהם לא יוציאו דרשתם מכח הכרע הכתובים או מיתור לשון... ודרשה זו הוא כדרשת כתונת פסים שדרשו ז"ל בו פוטיפר סוחרים ישמעאלים מדינים,¹⁰ וכדרשת נזם זהב בקע משקלו ושני צמידים על ידיה האמורה ברבקה.¹¹

ב. מגמת הפירוש

שאלה אחרת שעלתה בדורות האחרונים היא, האם הייתה לרש"י מגמה נוספת, מעין מטרת-על, בכתובת פירושו לתורה. כידוע, רש"י מצהיר בפרשת בראשית על דרך פירושו: "יש מדרשי אגדה רבים, וכבר סדרום רבותינו על מכונם בבראשית רבה ושאר מדרשות, ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המיישבת דברי המקרא, דבר דבור על אופניו".¹² אבל אין בהיגד זה משום גילוי מה הניע את רש"י לכתוב פירוש על התורה, דבר שלא עשה לפניו איש מיהודי צרפת ואשכנז מעולם.¹³ לדעת א' גרוסמן:

קשה להניח שמגמה פרשנית בלבד הנחתה את רש"י בבחירת המדרשים. מסתבר, שגם תפיסת עולם ומגמה חינוכית הנחו אותו. כך עולה מהבאת מדרשים הרחוקים ביותר מן הפשט, שאינם באים ליישב כל קושי פרשני מחד גיסא, ומהצעתם של פירושים כפולים כשאינן לכך כל מניע פרשני נראה לעין, מאידך גיסא.¹⁴

מסקנת גרוסמן היא:

סבל העם בגלות, אכזריות השליטים כלפיו, השגחת ה' עליו וגאולתו, עולים בבירור מכל המדרשים הללו בהם בחר רש"י, מסתבר שתפיסת עולמו והרצון לחזק ברכיים רפות, גם הם הנחו אותו בבחירה זו, ולא רק שיקולים פרשניים.¹⁵

10. רש"י בראשית ל"ז, ג ד"ה פסים.

11. שם כ"ד, כב ד"ה בקע.

12. רש"י בראשית ג', ח ד"ה וישמעו, וראה נוסח שונה במקצת המובא במאמרו של א' טויטו, 'הרקע ההיסטורי של פירוש רש"י לפרשת בראשית', **רש"י - עיונים ביצירתו**, רמת גן תשנ"ג, עמ' 99.

13. ראה: א' טויטו (לעיל, הערה 12).

14. א' גרוסמן (לעיל, הערה 1), עמ' 195.

15. שם, עמ' 196. דעתו של החוקר ד' לואיס (D. Louis) היא שפירוש רש"י לפסוק הראשון בתורה נכתב על רקע מסע הצלב הראשון. ראה: א' טויטו (לעיל, הערה 12), עמ' 101.

בהמשך המאמר נבחן את דרך הבאת המדרשים בפירוש רש"י. לאור הממצא תוצע הצעה נוספת על מגמת הבאת המדרשים בפירושי רש"י.

ג. האם חיבר רש"י את פירושו לעצמו?

יש הסוברים שרש"י חיבר את פירושו לעצמו:

כשם שחבר את הקונטרס אך לעצמו ושמושו, ורק ברוב הימים נעשה פירוש לשמוש רבים, כך בודאי אף פירושו על המקרא. מתחלה כתבו לנפשו, למען סדר לעצמו את פרוש המקרא... ובשביל תלמידיו פרסם את ספרו במסרו אותו לשמושם.¹⁶

קשה לקבל את הדעה הזאת. נראה שההוכחה הטובה ביותר שרש"י לא חיבר הפירוש לעצמו, היא עדותו שלו עצמו, כפי שכתב בכמה מקומות, שהוא "בא לפרש", "בא ליישב", או "בא לסדר", כגון ב'הצהרת הכוונות' שלו בבראשית ג', ח המובאים לעיל, "ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא", וכן שם, כד ד"ה החרב המתהפכת "ואני איני בא אלא לפשוטו", ובבראשית ל"ג, כ ד"ה ויקראו "ואני ליישב פשוטו ושמועו של מקרא באתי", ובשמות ל"ג, יג ד"ה וראה כי "ואני ליישב המקראות על אופניהם ועל סדרם באתי". אין דרך הכותב לעצמו לכתוב בלשון זו. מביטויים אלה נראה כי רש"י פונה אל הקורא את פירושו ומנסה לשכנעו בצדקת הדרך שבחר בה, לפרש את הכתוב תוך התעלמות מדרשת חז"ל.

זאת ועוד, מאות פירושים נכתבו על פירוש רש"י על התורה,¹⁷ ובהם התייחסות לכל תיבה בפירושו, כפי שהעיד ר' אליהו מזרחי:

אין שום דבור מדבוריו שאינו צריך חקירה רבה ועיון נפלא בכל המקומות אשר לוקח מהם, במשנה וברייתא ובספרא וספרי ובכולה תלמודא ותנחומא ובכמה מדרשי האגדות אשר רבו מלספור.¹⁸

מתוכם עולה שרש"י הקפיד ביותר על סגנון הדברים, שקל כל מילה וליטש כל משפט.

16. א"מ ליפשיץ, 'רש"י', בתוך: "ל מימון (עורך), ספר רש"י, ירושלים תשט"ז, עמ' רעא. זו גם דעתו של צונץ הכותב: "פירושי לכתבי הקודש כתב לפי הנראה מנפשו ואך לנפשו, יען למצער יזכיר במושב רבותיו, אף לא נמצא רמז במ שלמדס לתלמידים, רק לצורכו ולתועלת החפצים להגות במ העיר את רוחו הנדיבה להוציא פרי תבונתו בפירושי היקרים" (תולדות רש"י [לעיל, הערה 3], עמ' כו). וכבר השיב עליו י' אבינרי: "אין טעם לסברה זו, כי לא כתב רבינו לטובתו ולהנאתו הוא. טובת הכלל היא שהמריצתו לכתוב את פירושו" (היכל רש"י א, תל אביב ת"ש, מבוא, עמ' 45).
17. ראה רשימה חלקית אצל י' שפירא, פרשני רש"י על התורה, ניו יורק ת"ש (הדפסה מיוחדת מתוך: בצרון יא-יב, ת"ש, עם תוספות).
18. שר"ת הרא"ם, ירושלים תשד"מ (על פי דפוס ראשון משנת ש"ך), סימן פ.

גם על הכותרות, כלומר ה"דיבורים המתחילים" שם לבו, כמה מילים יכלול כל "דיבור מתחיל", כדי שהכותרת תתאים לנאמר בדיבור, ושהפירוש יבאר וישלים את הכותרת (הד"ה) שלפניו.¹⁹

והרי לא ייתכן שאדם הכותב לעצמו ידקדק בכתיבתו, עד שיוציא מתחת ידו פירוש מסוגנן להפליא, שבו כל ביטוי מחושב ולכל תיבה משמעות.

ד. מקורותיו של רש"י

בעיון מדוקדק במבחר הגדול של מדרשי חז"ל המובאים בפירושו, נמצא שעל פי רוב אין רש"י מזכיר את המקור שממנו שאב את הדרשה. לדוגמה: בראשית א', ז ד"ה מעל לרקיע:

על הרקיע לא נאמר, אלא מעל לרקיע, לפי שהן תלויין באויר. ומפני מה לא נאמר כי טוב ביום שני? לפי שלא היה נגמר מלאכת המים עד יום שלישי, והרי התחיל בה בשני, ודבר שלא נגמר אינו במילואו ובטובו. ובשלישי שנגמר מלאכת המים ומתחיל מלאכה אחרת וגמרה, כפל בו כי טוב שני פעמים, אחד לגמר מלאכת השני, ואחד לגמר מלאכת היום.

הדיבור הזה מבוסס על שני מקורות; אחד במדרש תנחומא ואחד במדרש רבה. בתנחומא נאמר:

א"ר תנחומא: אנא אמרי טעמא, אלו נאמר ויעש אלהים את הרקיע ויבדל בין המים אשר על הרקיע, הייתי אומר על גופו של רקיע המים נתונים, וכשהוא אומר ובין המים אשר מעל לרקיע, הרי המים העליונים תלויים במאמר (תנחומא בראשית, ד).

ובבראשית רבה:

למה אין כתיב בשני כי טוב? ... א"ר שמואל לפי שלא נגמרה מלאכת המים, לפיכך כתוב בשלישי כי טוב שני פעמים, אחד למלאכת המים ואחד למלאכתו של יום (בראשית רבה בראשית פרשה ד ו, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 30).

אין רש"י מזכיר כאן את שמות האמוראים דורשי הדרשות, ואף לא את שמות המדרשים שהוא מביא את דבריהם.

וכן בראשית א', ח ד"ה ויקרא אלהים לרקיע שמים "שא מים, שם מים, אש ומים שערבן זה בזה ועשה מהם שמים".

רש"י מבאר בשלושה אופנים את תיבת 'שמים', ביאור הלקוח משני מקורות, שבהם מובאות שלוש דעות בשם שלושה אמוראים.

19. בהשוואת כתבי היד השונים מתברר שרבים הם השינויים ביניהם בכותרות, ונראה שהמעתיקים שינו מדעתם, קיצרו והאריכו.

(א) שמים - רב אמר אש ומים. ר' אבא בר כהנא אמר משום רב, נטל הקב"ה אש ומים ופתכן²⁰ זה בזה ומהן נעשו שמים. ר' יצחק אמר שמים - שא מים טעון מים (בראשית רבה בראשית פרשה ד ז, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 31).
(ב) מאי שמים? א"ר יוסי בר' חנינא, ששם מים (חגיגה יב ע"א).²¹

גם כאן אין רש"י מביא הדברים בשם אומרם, ואף אינו מציין את המקור שבהם מצא את הפירושים שהביא, כנראה משום שאין כאן לדעת רש"י שלוש דעות חלוקות, אלא פירושים המשלימים זה את זה. ניתן לפרש את המילה 'שמים' בכל שלושת הפירושים, ואין לקורא עניין לדעת ששלושה חכמים אמרום.

ה. ציוני מקורות

למרות הנאמר עד כה, מצאנו עשרות רבות של פעמים שרש"י מציין בסוף הדיבור את המקור שממנו שאב את ביאורו. כגון בראשית ב', ג ד"ה אשר ברא אלהים לעשות: "המלאכה שהיתה ראויה לעשות בשבת כפל ועשאה בששי, כמו שמפורש בבראשית רבה".

במדבר ה', ב ד"ה צו את בני ישראל וגו': "פרשה זו נאמרה ביום שהוקם המשכן. ושמונה פרשיות נאמרו בו ביום, כדאיתא במסכת גיטין בפרק הנזקין".

לפעמים הוא מציין רק את הספר, כמראה מקום, בסוף הדיבור, כגון בראשית ד', כה ד"ה וידע אדם וגו':

בא לו למך אצל אדם הראשון וקבל על נשיו אמר להן, וכי עליכם לדקדק על גזירתו של מקום? אתם עשו מצותכם והוא יעשה את שלו. אמרו לו קשוט עצמך תחלה, והלא פרשת מאשתך זה מאה ושלושים שנה משנקנסה מיתה על ידך. מיד וידע אדם וגו'. מהו עוד? ללמד שנתוספה לו תאוה על תאוה. בראשית רבה.

יש והוא מציין כבר בתחילת הדיבור את המקור, כמו דברים ל"ג, כד ד"ה ברוך מבנים אשר: "ראיתי בספרי אין לך בכל השבטים שנתברך בבנים כאשר, ואיני יודע כיצד".

לפעמים רש"י מביא שני מדרשים משני מקורות ומציין את מקומם, כמו בראשית ד', כד ד"ה שבעים ושבעה: "לשון רבוי שביעיות אחז לו, כך דרש ר' תנחומא ומדרש בראשית רבה: לא הרג למך כלום" וכו'.

יש והוא שואל שאלה, ובטרם ישיב הוא מציין את מקור תשובתו, כגון שם ב', ח ד"ה מקדם:

20. ערבבן ובללן. ראה נגעים פ"א מ"ב.
21. עיין בספרי לפשוטו של רש"י, בראשית, פתח תקווה 1989, עמ' 8.

במזרחו של עדן נטע את הגן. ואם תאמר הרי כבר כתב ויברא את האדם וגו'? ראיתי
בברייתא של ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי, מל"ב מדות שהתורה נדרשת, וזו אחת
מהן, כלל שלאחריו מעשה הוא פרטו של ראשון וכו'.

לעתים הוא מציין לא רק את המקור, הספר שממנו הוא מצטט, אלא אף מקומו
המדויק, כגון בראשית כ"ה, יז ד"ה ואלה שני חיי ישמעאל וגו'.

אמר רבי חייא בר אבא למה נמנו שנותיו של ישמעאל כדי לייחס בהם שנותיו של
יעקב וכו' כמו שמפורש בסוף מגלה נקראת.

וכן שמות כ"א, כד ד"ה עין תחת עין:

סימא עין חברו נותן לו דמי עינו כמה שפחתו דמיו למכור בשוק, וכן כולם, ולא
נטילת אבר ממש, כמו שדרשו רבותינו בפרק החובל.

וכן שם כ"ז, ה ד"ה כרכב המזבח:

סובב. כל דבר המקיף סביב בעגול קרוי כרכב, כמו ששינונו בהכל שוחטין אלו הן
גולמי כלי עץ וכו'.

ו. דרשות שאינן מיישבות

לא לכל הדרשות שרש"י מביא בפירושו הוא מסכים. לעתים הוא מביא דרשה
ומסתייג ממנה, אם משום שאינה נראית לו בגלל סטיית ממשוטו של מקרא, ואם
משום שאינה מתיישבת עם סדר הכתובים או עם כללי הדקדוק, כגון שמות ב', ה
ד"ה את אמתה:

את שפחתה. ורבותינו דרשו לשון יד, אבל לפי דקדוק לשון הקודש היה לו להנקד
אמתה מ"ם דגושה, והם דרשו את אמתה את ידה, שנשתרבה אמתה אמות הרבה.

וכן שם כ"ג, ב ד"ה לא תהיה אחרי רבים לרעות:

יש במקרא הזה מדרשי חכמי ישראל, אבל אין לשון המקרא מיושב בהן על אופניו.
מכאן דרשו שאין מטין לחובה בהכרעת דיין אחד וכו', ואני אומר לישבו על אופניו
כפשוטו כך פתרונו, לא תהיה אחרי רבים לרעה, אם ראית רשעים מטין משפט לא
תאמר הואיל ורבים הם הנני נוטה אחריהם וכו'.

בהרבה מקומות רש"י מביע הסתייגות ממדרש שאינו מביאו כלל, אך מודיע על
קיומו, כגון שמות ל"ג, יג ד"ה וראה כי עמך הגוי הזה:

שלא תאמר ואעשה אותך לגוי גדול, ואת אלה תעזוב, ראה כי עמך הם מקדם, ואם
בהם תמאס איני סומך על היוצאים מחלצי שיתקיימו, ואת תשלום השכר שלי בעם
הזה תודיעני. ורבותינו דרשוהו במסכת ברכות, ואני ליישב המקראות על אופניהם
ועל סדרם באתי.

וכן בראשית ג', כב ד"ה ועתה פן ישלח ידו:

ומשיחיה לעולם הרי הוא קרוב להטעות הבריות אחריו ולומר אף הוא אלוה. ויש מדרשי אגדה, אבל אין מיושבין על פשוטו.

וכן שם ו', ג ד"ה והיו ימיו וגו':

עד ק"כ שנה אאריך להם אפי, ואם לא ישובו אביא עליהם מבול. ואם תאמר משנולד יפת עד המבול אינו אלא מאה שנה, אין מוקדם ומאוחר בתורה, כבר היתה הגזירה גזורה עשרים שנה קודם שהוליד נח תולדות, וכן מצינו בסדר עולם. יש מדרשי אגדה רבים בלא ידון אבל זה הוא צחצוח פשוטו.²²

לפעמים מצאנו בפירושו דרשה שאינה נראית לו מפני אחת הסיבות שמנינו, ולמרות זאת הוא מביאה, כדי לתת פן נוסף בביאור הכתוב, בבחינת "שבעים פנים לתורה",²³ כגון בראשית ל"ג, כ ד"ה ויקרא לו אל אלהי ישראל:

לא שהמזבח קרוי אלהי ישראל וכו', ורבותינו דרשו שהקב"ה קראו ליעקב אל. ודברי תורה כפטיש יפוצץ סלע מתחלקים לכמה טעמים, ואני לישב פשוטו של מקרא באתי.

וכן שמות ו', ט ד"ה וגם הקימותי וגו':

וכשבקש אברהם לקבור את שרה לא מצא קבר עד שקנה בדמים מרובים, וכן ביצחק ערערו עליו על הבארות אשר חפר, וכן ביעקב ויקן את חלקת השדה לנטות אהלו, ולא הרהרו אחר מדותי, ואתה אמרת למה הרעותה. ואין המדרש מתישב אחר המקרא מפני כמה דברים וכו'. לכך אני אומר יתיישב המקרא על פשוטו דבר דבור על אופניו, והדרשה תדרש, שנאמר הלא כה דברי כאש נאם ה' וכפטיש יפוצץ סלע מתחלק לכמה ניצוצות.

ז. ואידך זיל גמור

יש ורש"י מביא מדרש להסבר פסוק, אך מצטט רק את תחילתו, מספר מילים בלבד; ומבלי לעיין במקור ולקרוא את המובאה כולה, אין להבין מתוך המילים המצוטטות את ההסבר שרש"י מתכוון אליו. כגון שמות כ"ז, כ ד"ה ואתה תצוה "זך בלי שמרים, כמו ששנינו במנחות מגרגרו בראש הזית וכו'".

וכן בויקרא ז', כו ד"ה בכל מושבותיכם "לפי שהיא חובת הגוף ואינה חובת קרקע נוהגת בכל מושבות, ובמסכת קדושין בפרק א' מפרש למה הוצרך לומר".

22. וכן בראשית ג', כד ד"ה החרב המתהפכת; שם ד', ח ד"ה ויאמר קין אל הבל; שם ה', א ד"ה זה ספר תולדות אדם; שם כ', טז ד"ה ונוכחת; שם כ"ז, כח ד"ה מטל השמים ועוד רבים.

23. במדבר רבא נשא פרשה יג טו.

לשון מקוצרת זו בפסוקים אלה באה בכל כתבי היד הידועים לנו (על פי מהדורת ברלינר), וקרוב לוודאי שהיא לשונו המקורית של רש"י, ולא מעשי ידי מעתיקים.

תופעת הקיצור בולטת במיוחד במשלים. בפירושו על התורה מביא רש"י עשרים ותשעה משלים, שמקורם במדרשי חז"ל, אך בשבעה מהם הוא מביא רק את תחילת המשל, המשפט הראשון בלבד, ובצינו את המקור, הוא מפנה בכך את הלומד לעיין ולהשלים את החסר, בבחינת ואידך זיל גמור.²⁴ להלן שלושה מתוך שבעת המשלים הבלתי גמורים:

ויקרא י', ב ד"ה ותצא אש:

ר' אליעזר אומר לא מתו בני אהרן אלא על ידי שהורו הלכה בפני משה רבן. רבי ישמעאל אומר שתויי יין נכנסו למקדש, תדע שאחר מיתתן הזהיר הנותרים שלא יכנסו שתויי יין למקדש, משל למלך שהיה לו בן בית וכו', כדאיתא בויקרא רבה [המילה 'וכו' היא מדברי רש"י].

המשל והנמשל בויקרא רבה:

משל למלך שהיה לו בן בית נאמן. מצאו עומד על פתח חניות והתזו ראשו בשתיקה, ומינה בן בית אחר תחתיו. ואין אנו יודעים מפני מה הרג את הראשון, אלא ממה שמצוה את השני ואמר: לא תכנס בפתח חניות, אנו יודעין שמתוך כך הרג את הראשון. כך ותצא אש מלפני ה' ותאכל אותם, ואין אנו יודעים מפני מה מתו, אלא ממה שמצוה את אהרן ואמר לו יין ושכר אל תשת, אנו יודעין מתוך כך, שלא מתו אלא מפני היין (שמיני פרשה יב, מהד' מרגליות עמ' רנה).

שם י"א, ב ד"ה זאת החיה:

לשון חיים. לפי שישראל דבוקים במקום וראויין להיות חיים, לפיכך הבדילם מן הטומאה וגזר עליהם מצוות, ולאומות לא אסר כלום, משל לרופא שנכנס לבקר את החולה וכו' כדאיתא במדרש תנחומא.

המשל והנמשל בתנחומא:

משל למה הדבר דומה? לרופא שהלך לבקר שני חולים, ראה אחד מהם שהיה בסכנה אמר לבני ביתו: תנו לו כל מאכל שהוא מבקש. ראה האחד שעתיד לחיות אמר להם: כך וכך מאכל יאכל, כך וכך לא יאכל. אמרו לרופא מה זה? לזה אתה אומר יאכל כל מאכל שהוא מבקש, ולאחר אמרת לא יאכל כך וכך? אמר להם הרופא: לזה שהוא לחיים אמרתי לו זה אכול וזה לא תאכל, אבל אותו שהוא למיתה אמרתי להם כל מה שהוא מבקש תנו לו, שאינו לחיים. וכך הקב"ה התיר לעובדי כוכבים ומזלות

24. "ואידך פירושא הוא זיל גמור" (שבת לא ע"א).

שקצים ורמשים, אבל ישראל שהם לחיים אמר להם (ויקרא ז', כו) והייתם לי קדושים כי קדוש אני (שמיני מ"ג).

במדבר י"א, ה ד"ה את הקשואים:

אמר רבי שמעון מפני מה המן משתנה לכל דבר חוץ מאלו? מפני שהן קשים למניקות. אומרים לאשה אל תאכלי שום ובצל מפני התינוק, משל למלך וכו', כדאיתא בספרי.

הנמשל והמשל בספרי:

ר' שמעון אומר מפני מה המן משתנה להם לכל דבר שהיו רוצים חוץ מחמשת המינים הללו?²⁵ משל למלך בשר ודם שמסר בנו לפדגוג, והיה יושב ומפקדו ואמר לו: הנראה²⁶ שלא יאכל מאכל רע, ולא ישתה משקה רע, ובכל כך היה הבן ההוא מתרעם על אביו לומר: לא מפני שאוהבני, אלא מפני שאי אפשר לו שאוכל (ספרי במדבר בהעלתך פסקא פז, מהד' הורוויץ עמ' 86-87).²⁷

גם בסיפור מעשה שהיה שרש"י מביא מן המקורות, הוא לעתים רק פותח בו, אך אינו מביא את המשכו, כגון בראשית מ"ט, כ ד"ה מאשר שמנה לחמו:

מאכל הבא מחלקו של אשר יהא שמן, שיהיו זיתים מרובים בחלקו, והוא מושך שמן כמעין. וכן ברכו משה וטובל בשמן רגלו, כמו ששינונו במנחות פעם אחת הוצרכו אנשי לודקיא לשמן וכו'.

הסיפור:

פעם אחת נצרכו להן אנשי לודקיא בשמן, מינו להן פולמוסטוס²⁸ אחד, אמרו לו לך והבא לנו שמן במאה ריבוא, הלך לירושלים, אמרו לו לך לצור, הלך לצור, אמרו לו לך לגוש חלב, הלך לגוש חלב, אמרו לו לך אצל פלוני, הלך לביתו ולא מצאו, אמרו לו הרי הוא בשדה, הלך ומצאו שהיה עוזק תחת זיתיו, אמר יש לך שמן במאה ריבוא שאני צריך? אמר לו המתן לי עד שאסיים מלאכתי, המתין עד שסיים מלאכתו, לאחר שסיים מלאכתו, הפשיל כליו לאחוריו והיה מסקל ובא, בדרך אמר לו יש לך שמן במאה ריבוא? כמדומה אני ששחוק שחקו בי היהודים. כיון שהגיע לעירו, הוציאה לו שפחתו קומקום של חמין ורחץ בו ידיו ורגליו, הוציאה לו ספל של זהב מלאה שמן וטבל בו ידיו ורגליו, לקיים מה שנאמר וטובל בשמן רגלו. לאחר שאכלו ושתו מדד לו שמן במאה ריבוא. אמר לו כלום אתה צריך

25. "את הקשואים ואת האבטיחים ואת החציר ואת הבצלים ואת השומים" (במדבר י"א, ה).
26. כלומר נראה לי, רוצה אני.
27. עוד ארבעה משלים בלתי גמורים הם בויקרא כ"ו, ב ד"ה ופניתי אליכם; במדבר כ"ז, יג ד"ה כאשר נאסף אהרן אחיך; שם כ"ח, ב ד"ה צו את בני ישראל; שם כ"ט, לו ד"ה פר אחד איל אחד.
28. שליח עכו"ם (רש"י) וראה בבא בתרא קמ"ב ע"ב ורשב"ם שם.

ליותר? אמר לו הן, אלא שאין לי דמים, א"ל אם אתה רוצה ליקח קח, ואני אלך עמך ואטול דמיו. מדד לו שמן בשמונה עשר ריבוא. אמרו, לא הניח אותו האיש לא סוס ולא פרד ולא גמל ולא חמור בארץ ישראל שלא שכרו. כיון שהגיע לעירו יצאו אנשי עירו לקלסו, אמר להם לא לי קלסוני, אלא לזה שבא עמי, שמדד לי שמן במאה ריבוא והרי נושה בי בשמונה עשרה ריבוא, לקיים מה שנאמר יש מתעשר ואין כל,²⁹ מתרושש והון רב³⁰. (מנחות פה ע"ב).

ח. דיבור המתחיל ללא פירוט המדרש

בשני מקומות רש"י אינו מביא כל פירוש לפסוק, אלא רק מפנה למדרש מסוים:
א. בויקרא ג', יז ד"ה חקת עולם "יפה מפורש בתורת כהנים כל הפסוק הזה".³¹
ב. שם ז', ו ד"ה קדש קדשים "בתורת כהנים הוא נדרש".

במקום אחד הוא לא רק מצביע על המדרש ועל מקומו, אלא אף מייעץ לקורא לעיין בו, מתיבה זו ועד לתיבה זו: ויקרא ט"ו, יב ד"ה וכלי חרש אשר יגע בו הזב "יכול אפילו נגע בו מאחוריו וכו', כדאיתא בתורת כהנים, עד מגע שהוא ככולו הוי אמר זה הסיטור".

יש ורש"י מציין קיומו של מדרש ואף משבחו, מעין המלצה ועידוד לקורא לעיין במדרש בעצמו, ולא להסתפק בדברים המקוצרים, המובאים לפניו בפירוש, בבחינת "יותר ממה שקראתי לפניכם - כתוב כאן",³² כגון בראשית מ"ט, כב ד"ה עלי שור "...ויש מדרשי אגדה המתיישרים על הלשון". במדבר ט"ז, א ד"ה ויקח קרח "פרשה זו יפה נדרשת במדרש רבי תנחומא". שם כ"ג, כא ד"ה לא הביט און ביעקב וגו' "כתרגומו, דבר אחר אחרי פשוטו הוא נדרש מדרש נאה".

ט. לאיזה צורך חיבר רש"י את פירושו?

מתוך עיון במכלול המדרשים המובאים, ובאופן הבאתם בפירוש רש"י על התורה - ויותר מכך באותם שרש"י נמנע מלהביאם בשלמותם, אלא הביא רק את תחילתם, או רמז עליהם בלבד - ניתן לעניות דעתי להסיק מספר מסקנות לגבי השאלה

29. "שנוהג בעצמו כעשיר ואין לו כלום" (רש"י).

30. "ויש נוהג כעני ויש לו הון רב, כגון זה שהיה עשיר גדול, והוא עושה עבודת שדהו בעצמו כמו עני" (רש"י).

31. רא"ם מעיר כאן: "ולא ידעתי למה לא הביא הרב כל המדרש הזה, אלא כתב יפה מפורש כל זה הפסוק בתו"כ". ר' אברהם בקראט מפקפק אם יצאו הדברים מידי רש"י וכותב: "ודאי תוספת סופרים היא, ולא נכתבה בנוסחאות רבות ישנות. וכבר הודעתין שרוב דברי הרב ז"ל בפרשיות הללו הם מתורת כהנים, ולמה כבדה ידו לכתוב מדרש פסוק זה?" (ספר זכרון ב, פתח תקווה תשל"ח, עמ' יד).

32. יומא סח ע"ב.

שהצגנו בראש דברינו: האם הייתה לרש"י מגמה ראשית, מעין מטרת-על בפירושו, ואם כן מה היא? וכן לגבי השאלה: האם קנה המידה היחידי בהבאת מדרשים היה רצונו לפרש פסוק שלא מצא את סיפוקו בפירושו על דרך הפשט?

יש רגליים לסברה שרש"י חיבר את פירושו לתורה בסוף ימיו,³³ לאחר שכבר התפרסמו קונטרסיו, הלא הם פירושו הגדול על התלמוד הבבלי, שעליו נאמר "גברה ידו בגמרא וחיבר פירושים על הבבלי בלשון צח וקצר, אשר לא קם כמוהו, ואלמלא הוא נשתכחה דרך הבבלי מישראל".³⁴

פירושו על התלמוד הבבלי היה מיועד למספר מצומצם יחסית של לומדי תורה, תלמידים ותלמידים לשעבר בישיבתו אשר בטרוייש, בישיבות מגנצא וורמייזא ובעוד מספר קטן של מרכזי תורה שהיו אז באירופה הנוצרית-קתולית. מעגל הלומדים תורה שבעל פה שנזקקו לפירושו לא היה גדול.

לא הרי הקהילות באשכנז ובצרפת, כהרי יישובי היהודים בבבל, בעת שעדיין פעלו הישיבות של פומבדיתא וסורא. בבבל נכללו רבים במעגלי לומדי התורה שבעל פה, באמצעות ירחי הכלה, שבהם השתתפו רבים שלא הייתה תורתם אומנותם.³⁵ לעומתם בצרפת וערי אשכנז על גדות הריינוס, מקום ריכוזם העיקרי של היהודים במאות העשירית והאחת עשרה, לימוד תורה שבעל פה התרכז בישיבות, והמקרא הוא שעמד במרכז הלימוד של המוני בית ישראל.³⁶

אותם אלפי יהודים,³⁷ סוחרים, בעלי מלאכה, חלפנים וטובעי מטבעות,³⁸ שקדו בעיקר על חמישה חומשי תורה, אם כהכנה לקריאה של פרשת השבוע בבית הכנסת ובעקבותיה, ואם בלימוד במסגרות קטנות של מלמדים בבתי ספר שהיו בכל קהילה

33. 'י בער, 'רש"י והמציאות ההיסטורית של זמנו', בתוך: "ל מימון (עורך), **ספר רש"י**, ירושלים תשט"ז, עמ' תצד. ר' יעקב בר' בנימין אהרן סלניק (מחבר שו"ת משאת בנימין) כותב בהקדמתו לספרו על רש"י, **נחלת יעקב**: "באחרונה פירש (רש"י) החומש". לדעת 'י מאהרשען, פירוש רש"י על תהילים היה הספר האחרון שרש"י כתב לעת זקנתו (ראה: 'י מאהרשען [מהדיר], **פירוש רש"י על תהלים**, דפוס צילום ירושלים תשל"ב, מבוא לחלק ג).

34. ר' מנחם המאירי בפתחה למסכת אבות.

35. ראה: נ' מוריס, **תולדות החינוך של עם ישראל**, ספר שני, כרך א, תל אביב 1964, עמ' 247.

36. ראה: ח"ה בן ששון, **תולדות עם ישראל בימי הביניים**, תל אביב תשכ"ט, עמ' 80; א"י איגוס, **ההיסטוריה של עם ישראל ב**, בעריכת ב' רות, תל אביב תשל"ג, עמ' 129.

37. "את מספר יהודי גרמניה ערב הגזירות בתתנ"ו (1096) ניתן לאמוד בכ-20,000" (א' גרוסמן, **חכמי אשכנז הראשונים**, ירושלים תשמ"ט, עמ' 9). וראה גם: ב' בלומנקרנץ, 'גרמניה 1096-843', בתוך: ב' רות (עורך), **ההיסטוריה של עם ישראל** (לעיל, הערה 1), עמ' 97.

38. ראה: **הפרדס**, מהד' עהרנרייך, בודאפעשט תרפ"ד, סי' רמב.

לילדים ונוער. להבנת התורה נעזרו בגלוסריום (רשימת לעזים) השונים, שהיו נפוצים בין הלומדים.³⁹ להם ובעבורם כתב רש"י את פירושו.

מטרתו של רש"י הייתה לקרבם לעולמם של חז"ל. בהביאו את המדרשים בפירושו, התכוון רש"י לפתוח פתח להבנת התורה מתוך זווית הראייה של חז"ל. הפירוש הארוג כולו במדרשים, מן האגדה וההלכה, מיועד לשמש פרוזדור, שדרכו ייכנס הלומד לעולמה של תורה שבעל פה, באמצעותו יכיר את מדרשי האגדה רבה ותנחומא, ילמד את דרכי החשיבה של מדרשי ההלכה המכילתא הספרא והספרי ויתוודע אל המשא והמתן התלמודי.

הפירוש אמור היה לתת ללומד את הכלים ואת ההכשרה ללימוד עצמי, וכך להרחיב את מעגל הלומדים תורה שבעל פה.⁴⁰

לפיכך מציין רש"י במאות מקומות את המקורות שמהם הביא את הדרשות,⁴¹ למרות שהוא נמנע מלכתוב מילה מיותרת. רש"י משתדל בכל כוח שכנועו לחבב את הספרים על הקורא, בכך הוא משדל את הלומד לעיין בהם בעצמו, ולא להסתפק בדברים שהוא מביא בשמם ("פרשה זו יפה נדרשת במדרש תנחומא", "ויש מדרשי אגדה המתיישבים על הלשון"), בבחינת "טעמו וראו כי טוב".

כשמדובר בדרשה הלכתית, אפשר שהלומד הטרוד במלאכתו או בעסקיו יסתפק במובאה בפירוש, ולא יטרח להרחיב ידיעותיו על ידי עיון ולימוד במקורות. לכן אין הוא מקצר בדרשה מתחום ההלכה. אולם כשמדובר בענייני אגדה, בא רש"י לעורר את סקרנותו במובאה 'קלילה', במשל או בסיפור. משלים וסיפורים כאלה פזורים בפירושו של רש"י, ובחלקם רק את קצהו יגלה, את הפתיח בלבד, וישאיר את הקורא ב'מתח', לדעת את המשכו. לשם כך ישיג הקורא את המדרש או המסכת, שבו יוכל לקרוא ולהשלים את החסר ולדעת את המשך המשל או הסיפור.

39. מ' גרינברג, 'תנ"ך, פרשנות - פרשני צרפת', **אנציקלופדיה מקראית** ה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 69. תרגום המקרא לגרמנית החל במאה הרביעית על ידי אולפילס, קטעים ממנו שרדו, וכן מתרגומים מן המאות התשיעית והאחת עשרה (ראה: **אנציקלופדיה עברית** כד, עמ' 310), אך ספק רב אם היהודים נעזרו בהם. ר' מנחם בן חלבו, בדור שקדם לרש"י, כתב פירוש לנביאים וכתובים, שרק קטעים ממנו שרדו. ראה: ש"א פוזננסקי, 'פתרוני ר' מנחם בן חלבו לכתבי הקודש', **ספר היובל לנחום סוקולוב**, ורשה תרס"ד, עמ' 389-439.

40. בניגוד לרמב"ם שכתב את ספרו "כדי שלא יהא אדם צריך לחיבור אחר בעולם בדין מדיני ישראל, אלא יהא חיבור זה מקבץ לתורה שבעל פה כולה... לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה, ויודע ממנו תורה שבע"פ כולה, ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם" (הקדמה **למשנה תורה**). ואכן התפשטות הלימוד של תורה שבעל פה בצרפת ובאשכנז, החלה עם הופעת פירושו של רש"י. ראה: א"ה וייס, **דור דור ודורשיו**, חלק רביעי, ברלין תרפ"ד, עמ' 322.

41. לדוגמה, כשמונים פעם הוא מזכיר מסכתות שונות של התלמוד הבבלי.

יש להניח שלאחר שהקורא התוודע אל הספר, ימשיך ויקרא בו להנאתו ולהרחבת ידיעותיו. בכך הושגה למעשה המטרה: הלומד הצטרף לחוג העוסקים בתורה שבעל פה. המעגל הולך ומתרחב, ומתהדק הקשר בין תורה שבכתב ותורה שבעל פה. המוני בית ישראל אינם זקוקים יותר לתרגומי הנוצרים, ואף לא לגלוסרים, כי בפירוש רש"י ימצאו את המילים הקשות מתורגמות ללשונם (בפירוש רש"י על התורה כ270- מילים מתורגמות).

אפשר שבאותם הפסוקים שרש"י לא פירשם כלל, אבל ציין את המקום שבו הם מפורשים (ראה לעיל, סעיף ח), כוונתו הייתה שהלומד יחפש במקור את מבוקשו, ובהדרכתו יגיע להבנת הפסוק, כפי שפירושהו חז"ל.

י. מטרה שנייה: מסרים חינוכיים

המטרה השנייה שעמדה לפני רש"י בפירושו הייתה להעביר לקוראיו מסרים חינוכיים ודרכי התנהגות. באמצעות פירושו קיבלו תלמידיו-קוראיו תשובות לשאלות שהטרידו אותם בתחום האמונה, חיזוק בעמידתם מול לחצי הגויים, ובעיקר הדרכה ועצה במידות והתנהגות בין אדם לחברו.⁴²

בכך ניתן להסביר הבאת מדרשים שונים בפירושו, שאין בהם משום הכרח פרשני, אך הם מכילים מסר, בעיקר בתחום שבין אדם לחברו. להלן נביא לכך דוגמות רבות:

כבר עמדו על כך שבפתיחת כל חומש מחמשת החומשים מביא רש"י דרשה, שעוסקת בשבחם של ישראל.⁴³

בתחילת בראשית:

א"ר יצחק לא היה צריך להתחיל את התורה אלא מהחדש הזה לכם, שהיא מצוה ראשונה שנצטוו בה ישראל, ומה טעם פתח בבראשית? משום כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גויים, שאם יאמרו אומות העולם לישראל לסטים אתם, שכבשתם ארצות שבעה גויים, הם אומרים להם, כל הארץ של הקב"ה היא, ונתנה לאשר ישר בעיניו, ברצונו נתנה להם וברצונו נטלה מהם ונתנה לנו.

42. ראה: 'י בער (לעיל, הערה 33), עמ' תצה; וכן דברי גרוסמן שהובאו לעיל, סעיף ב, וראה שם, הערה 15.

43. א' גרוסמן (לעיל, הערה 1), עמ' 161; מ' ברויאר, פרקי בראשית, אלון שבות תשנ"ט, עמ' 28-26.

בתחילת שמות:

אע"פ שמנאן בחייהם בשמותם, חזר ומנאם במיתתם, להודיע חבתם, שנמשלו לכוכבים, שמוציאם במספר ובשמותם, שנאמר המוציא במספר צבאם לכלם בשם יקרא.

בתחילת ויקרא:

לכל דברות ולכל אמירות ולכל צוויים קדמה קריאה, לשון חיבה, לשון שמלאכי השרת משתמשין בו, שנאמר וקרא זה אל זה, אבל לנביאי אומות העולם נגלה עליהן בלשון עראי וטומאה, שנאמר ויקר אלהים אל בלעם.

בתחילת במדבר:

מתוך חובתן לפניו מונה אותם כל שעה, כשיצאו ממצרים מנאן, וכשנפלו בעגל מנאן, לידע מנין הנותרים, כשבא להשרות שכינתו בתוכם מנאם, באחד בניסן הוקם המשכן, ובאחד באייר מנאם.

בתחילת דברים:

לפי שהן דברי תוכחות ומנה כאן כל המקומות שהכעיסו לפני המקום בהן, לפיכך סתם את הדברים והזכירם ברמז מפני כבודן של ישראל.

רש"י מצטט מדרשים רבים המחזקים את העם שלא ייפול רוחו, ואל יאבד תקוותו לביאת המשיח,⁴⁴ הוא מעלה על נס את המוסרים נפשם על קידוש השם,⁴⁵ ומשתתף בצערו של עם ישראל בגלותו.⁴⁶

במקומות רבים מביא רש"י מדרשי חז"ל שנושאים לימוד תורה, של היחיד ושל הרבים.⁴⁷ רש"י הביא גם מדרשים רבים העוסקים ביחסים בין אדם לחברו: על לשון הרע המביא לידי שנאה וריב הוא כותב לא פחות מחמש עשרה פעמים,⁴⁸ והוא אף

44. בשבעה מקומות רש"י מדבר על בואו של המשיח, שיגאל את ישראל: בראשית ט"ו, יא ד"ה וישב; שם ל"ג, יד ד"ה עד אשר אבא אל אדוני שעירה; שם מ"ט, י ד"ה עד כי יבא שילה; שם יא ד"ה אסרי; שמות ד', כ ד"ה על החמור; במדבר כ"ד, יט ד"ה והאביד שריד מעיר; דברים ל"ב, ז ד"ה בינו שנות דור ודור.

45. ויקרא כ"ב, לב ד"ה ולא תחללו. יש בדבריו אלו הדים למאורעות של גזירות תתנ"ו. ראה לעיל הערה 15, וראה: נ' מוריס (לעיל, הערה 35), עמ' 40.

46. בראשית ט"ו, יב ד"ה והנה אימה וגו'; דברים ל', ג ד"ה ושב ה' אלהיך את שבותך.

47. כגון בראשית ז', ב ד"ה הטהורה; שם מ"ח, יט ד"ה ואולם אחיו הקטן יגדל ממנו; שמות ט"ו, כו ד"ה לא אשים עליך.

48. בראשית מ"ה, כד ד"ה אל תרגזו בדרך; שמות ד', ג ד"ה ויהי לנחש; שם ו, ד"ה מצרעת כשלא; שם ח, ד"ה והאמינו לקול האות האחרון ועוד.

מתאר בנימה לגלגנית את ההולך רכיל.⁴⁹ בעשרות מקומות רש"י מביא דרשות בחשיבות השלום בין אדם לחברו.⁵⁰

בשבח הענווה הוא כותב חמש פעמים,⁵¹ והרבה פעמים הוא מדגים זאת בעצמו בהודיעו "לא ידעתי", "איני יודע מה מלמדנו".⁵² נושא הצניעות עולה כמה פעמים במדרשים שהוא מביא,⁵³ וכן ההתרחקות משקר ועמידה בדיבור.⁵⁴

על ההתייחסות לעני הוא מדבר לא פחות מעשרים פעמים, מפירושו בוקעת הדאגה לפרנסתו,⁵⁵ הדרישה להלוות לו בכבוד,⁵⁶ להזמינו לסעודה⁵⁷ ולא להטות משפטו.⁵⁸

רש"י מעלה על נס מידת הכנסת אורחים.⁵⁹ הוא מעודד התרחקות משכן רע,⁶⁰ ומשבח את הדיבור בלשון נקייה.⁶¹

49. "שכן דרך של כל הולכי רכיל לקרוץ בעיניהם, ולרמוז דברי רכילותן שלא יבינו שאר השומעים" (רש"י ויקרא י"ט, טז ד"ה לא תלך רכיל).
50. כגון: בראשית י"א, ט ד"ה ומשם הפיצם "למדת ששנוי המחלוקת וגדול השלום". שמות כ', כא ד"ה ותחללה "המטיל שלום בין איש לאשתו, בין משפחה למשפחה בין אדם לחברו, על אחת כמה וכמה שלא תבואהו פורענות"; ויקרא כ"ו, ו ד"ה ונתתי שלום "אין שלום אין כלום".
51. בראשית א', כו ד"ה נעשה אדם; שם י', כו ד"ה ויקטן; שם י"א, ז ד"ה הבה נרדה; שם כ"ב, א ד"ה הנני; דברים י', יח ד"ה עושה משפט יתום ואלמנה.
52. כגון בראשית ל"ה, יג ד"ה במקום אשר דבר אתו; שם מ"ג, יא ד"ה בטנים; שמות כ"ו, כד ד"ה אל הטבעת האחת ועוד.
53. בראשית ב', כה ד"ה ולא יתבוששו; שם י"ב, יא ד"ה הנה נא ידעתי; שמות ל"ד, ג ד"ה ואיש לא יעלה עמך: "אין לך מדה יפה מן הצניעות"; במדבר ה', יב ד"ה כי תשטה.
54. בראשית ל"ז, ד ד"ה ולא יכלו דברו לשלום; שם כ"ה, כז ד"ה תם; שם כח ד"ה בפיו; בראשית מ"ד, יח ד"ה מי כמוך כפרעה.
55. בראשית י"ח, טז ד"ה וישקיפו; שם, כא ד"ה הבאה אלי; ויקרא ה', יז ד"ה ולא ידע ואשם ונשא עונו ועוד.
56. שמות כ"ב, כד ד"ה את העני.
57. דברים י"ב, יח ד"ה והלוי אשר בשעריך.
58. דברים כ"ד, יז ד"ה לא תטה משפט גר יתום.
59. בראשית י"ח, א ד"ה כחם היום; שם י"ט, ב ד"ה לינו ורחצו רגליכם; שם, כו ד"ה ותהי נציב מלח ועוד.
60. בראשית י"ד, יב ד"ה והוא יושב בסדום; שם י"ג, יד ד"ה אחרי הפרד לוט; במדבר ט"ז, א ד"ה ודתן ואבירם.
61. בראשית י"ט, לג ד"ה ותשכב את אביה; שם, לז ד"ה מואב; שם כ', יא רק אין יראת אלהים.